

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒԵՍՏԳԻՏԱԿԱՆ

Ե. ՅԱՐԻ 1891

Տարեկան 10 ֆր. ոսկի — 4 ռբ.:
 Վեցամսեայ՝ 6 ֆր. ոսկի — 2 ռբ. 50 կ.:
 Միկ թիւ կ'արժէ 1 ֆր. — 50 կոպ.:

ԹԻՒ 6 ՅՈՒՆԻՍ

ՈՐՈՍՈՐԾՆԱԿԱՆ

ՍԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՄԻՔԻԹԱՐ ԱՐՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ԻՐ ԶՈՐԲԻՆԻՅ ԳՐՈՒԹԻՐՆԵՐ

Ի՛նչ բան ծանօթ է Միկիթարայ Այրիվանեցւոյ ժամանակին, կենացն ու երկասիրութեանց մասին: Իւրանուամբ ժամանակագրական պատմութիւն մը գտաւ հրատարակեց 1860 ին ի Մոսկուա Մկրտիչ Իւլին, որով առաջին անգամ ծանօթացաւ Այրիվանեցին բանասիրաց: Յամին 1867 թ. պատկանեան ընտրելագոյն ձեռագիր մը վրայէն ամբողջական հրատարակութիւնն ըրաւ ի Բեդերպպոլիկ, որմէ ետեւ Պրոսէ Նոյնը գաղղիներէն թարգմանեց եւ

ուսումնասիրութիւններ հրատարակեց: Նոյն տարին հրատարակեցաւ Նաեւ Բ. Պատկանեանի ուսներէն թարգմանութիւնն:՝

Ասոնցմէ ետեւ Հ. Ղ. Ալիշան Վ. Իւր վերջին երկասիրութեան մէջ գրեց Մ. Այրիվանեցւոյ վրայ հատուած մը՝, ուր Մ. Այրիվանեցւոյ մասին ծանօթ տեղեկութիւններն կ'ամփոփէ հետեւեալ խօսքով. «Թէ ոչ ի շար առաջնորդաց վանաց» (գեղարդայ կամ Այրիվանից) այլ զոչ ընդ նոսին արժան է յիշատակել, եւ դիպողապէս ի միջոյ ժամանակի՝ յորում մեծ պարագ է, այն է ի վերջոյ թ. Գ. դարու ջբաւորդ թեկն, զվարդապետ եւ զմատենագիր ոմն, որ յատկապէս Այրիվանէն կոչե, այն ինքն է Միկիթար, կամ որպէս ինքն եւ այլք պատուով գրեն Տեղ Միկիթար. մակդիրդ Տեղ յաճախ զեպիսոկոսոս նշանակէ առ մեզ, բայց սա ոչ թուի եպիսկոպոս, այլ Լուրդապետ, որպէս եւ կոչի. եւ ի կարգէ բանիցն երեւի կենցախ ի վերջ թ. Գ. եւ ի սկիզբն թ. Գ. դարու: Ի վերջոյ կը թողու «ժամանակի ստուգել կամ նոր ինչ յայտնել զՄիկիթարայ»:

« Histoire Chronique de Mkhithar d'Aïrivanck. traduite de l'arménien sur le manuscrit du Musée asiatique, par M. Brosset, St. Petersburg. 1869. — Etudes sur l'historien arménien Mkhithar d'Aïrivanck, par M. Brosset; Melanges Asiatiques, T. IV, 315. — Notice sur l'historien arménien Mkhithar d'Aïrivanck, par M. Brosset; Melanges Asiatiques, T. IV, 714. — Mémoires de l'Acad. imp. des sciences de St. Petersburg. 7e Série, T. XIII, no. 5.

« Mémoires de la Société imp. russe d'archéologie, 1869.

« Արարատ, էջ 350:

րակեց 1860 ին ի Մոսկուա Մկրտիչ Իւլին, որով առաջին անգամ ծանօթացաւ Այրիվանեցին բանասիրաց: Յամին 1867 թ. պատկանեան ընտրելագոյն ձեռագիր մը վրայէն ամբողջական հրատարակութիւնն ըրաւ ի Բեդերպպոլիկ, որմէ ետեւ Պրոսէ Նոյնը գաղղիներէն թարգմանեց եւ

Հ. Ալիշան Ա. Էն քիչ յառաջ հայա-
գէտն Գարիբէր յօդուածի մ'առնելով՝ զգրպած էր
Ալլիիվանցեւոյ։ Ասիկայ յամին 1886 Ս. Գրոց
անվաւերական (apocryphe) մասերէն միոյն, այն
է Աստեղծի պատմութեան հին հայ թարգմա-
նութեան մէջ մասն հրատարակեց՝։ Այս հրա-
տարակութիւնն գիտական յառաջանումով մը
մեծապէս ճոխացած է։ Յառաջաբանին մէջ Գա-
րիբէր Ս. Գրոց անվաւերական մասանց հայ
թարգմանութեան վրայ գեղեցիկ տեսութիւն
մը կ'ընէ եւ Միւս. Ալլիիվանցեւոյ ժամանակա-
գրական պատմութեան վրայ յենելով՝ կը հաս-
տատէ թէ այս անվաւերական գրոց ամբողջական
օրինակը կար Միւս. Ալլիիվանցեւոյ ժամանակ, եւ
Միւսիթար ինքնին օրինական է զայն ըստ իւր իսկ
վկայութեան, բայց գծախտաբար այս ցանկալի
օրինակն այսօրս անհետացած է։

Այս գիտողութիւնն առիթի եղաւ մեզի
օգտակար գիտ մ'ընելու։ Եւ կանխենք ըսենք՝
թէ Ալլիիվանցեւոյ այն թանկագին մատենան, որ
անհետացած կը համարուէր ցայժմ, այս օրս կե-
ցած է — Էջմիածնի մատենադարանին մէջ։
Պարզենք։

Միւս. Ալլիիվանցի իւր ժամանակագրական
պատմութեան մէջ² յառաջ կը բերէ՝ «Գիրք
Հրեից ծածուկէն» վերնագրով հին կտակարանի
անվաւեր գրքերէն 9 կտոր, որոնց վրայ կը յաւ-
ելու 7 ալ նոր կտակարանէն եւ ընդու-
նելի համարուած գրքերն³ ալ յառաջ բե-
րելէն ետեւ կը յաւելու. «Զայս ես եւ Անանէ
գրեցաք ի վիմի (՝) քաղաքին ուր եկեղեցի օրհ-
նեցաք։ Ասոր կցուած է ք. Պատկանեանի հրա-
տարակութեան ինչպէս նաեւ ամէն թարգմանու-
թեանց մէջ⁴ հետեւեալն. «Կարգագրութիւնը
գրոց սրբոց որը ստուգաբանեցան ի Սարգաւազ
վարդապետէ եւ գրեցան յինչն ի տէր Միսիթար
վարդապետէն պատմագրէ ի մին տուի յաւուրս
ճՀ», եւ յառաջ կը բերուի ցուցակն այս ստու-

գարանեալ գրոց՝, զորոք ինք մէկ հատորի մէջ
ընդօրինական է։ Սարգաւազայ ստուգաբանած
գրոց այս ցուցակն անոր համար շատ հետաքրք-
րական եւ առանձինն ուսումնասիրութեան ար-
ժանի է, որ Սուրբ Գրոց բոլորովին նոր կար-
գաւորութիւն մը կը ներկայացնէ. իսկ ասիկայ
կրնար ինովին ըմբռնուիլ՝ եթէ միայն Միսիթա-
րայ ընդօրինական այս ժողովածոյը գտնուէր։

Այս տեղեկութիւնն առնէն ետեւ՝ քնա-
կանապէս մեր առաջին մտադրութեան առար-
կայն պէտք էր ըլլալ հայ ձառագրաց պսակու
ժողովածոյը, ստեղծելու թէ կոյ պսած պսպիսի
մատենա մը։ Եւ ահա Էջմիածնի ձեռագրաց
Մայր ցուցակին մէջ (թիվ. 1863, էջ 130) կը
գտնենք «Ճառընտրի» վերնագրով ժողովածոյ
մը, գրեալ է Գեւորդայ Էմէն ի Տէր Միսիթայ
Վ. Է, եւ իւրեւրու ձեռագրէ Յովսէփն ի Թ.
Հայոց Ռուդ. Գ.» = 1604։ Այս «Ճառընտրին»,
ցպսօր ամէն աչքէ փախած է։ Մենք ոչ միայն
համեմատելով Ալլիիվանցեւոյ պատմութեան
մէջ յիշուած ցուցակին հետ՝ տեսանք, որ այս
«Ճառընտրին», Ալլիիվանցեւոյ այն յիշեալ ին-
քնագիր ժողովածոյն է Գրոց սրբոց, այլ եւ հե-
տազօտելով մեր ձեռագրաց սակաւաթիւ ժողու-
վածոյն, մեծ բախտ ունեցանք յիշեալ «Ճառըն-
տրին», բովանդակութեան վրայ 1848ին Պոլ.
Վ. Պետրոսեանէ գրուած բաւական մանրամասն
տեղեկութիւն մը գտնելու, (Թիւ 226թ. 3 Ա.)
որուն մէջ նաեւ ընդօրինակուած է քանի մը
Սուրբ Հարց ճառեր։ Ցուցնելու համար որ մեր
յիշած «Ճառընտրին», Ալլիիվանցեւոյ ընդօրի-
նական ժողովածոյն է, հարկաւոր կը համարինք՝
Ալլիիվանցեւոյ ժամանակագրութեան, (Հրտ. ք.
Պատկանեանի) Էջմիածնի Ճառընտրին (ըստ
Մայր ցուցակի) եւ Պետրոսեանի կազմած ցու-
ցակին բովանդակութիւնն իրարու հետ համե-
մատելու։ Ասկէ կը տեսնուի երեքին ինովի միա-
բանութիւնն, ի բաց առեալ քանի մը տեղ, ուր
Ալլիիվանցիին իւր ժամանակագրական պատմու-
թեանը մէջ չենք ետեւաառուութիւն մ'ընել
պատշաճ՝ և տեսած։

² Une version arménienne de l'Histoire d'Assé-
neth, par A. Carrière: Nouveaux Mélanges orientaux,
Paris, 1886, p. 471-511.

³ Հրտ. ք. Պատկանեան, Բեգերայ, 1867, էջ 33.

⁴ Պատկանեանի հրատարակութեան յէջ 33 գրուած
«Գիրք Հրեից ծածուկէն» վերնագրով ցուցակին մէջն
կ'առարկանէր այսպէս ընթերցանուի. «... Եւ թարգմ-
նութիւնն Բառնարայ, Գուգարի եւ Թովմայի, Արքայն կ'ըն-
մայ», վասն զի կան անվաւերական թղթեր Ս. Կղեմայ
ստուամբ։

⁵ Այս հրատարակութեան յէջ 33 գտնուող «Ղ. Գ.
Կարգագրութիւնը գրոց սրբոց» եւ այլն գլուխն ամբող-
ջապէս ձեռագիրն անորին մէջ կը գտնուէր գրքին վերջին
պէս տեղ (ամ. Յեառն 1111-1121) ուր Սարգաւազ Վ. ի
մահը կը յիշատակուի։ Սակայն հայ բնագրին հրատարակու-
թեան մէջ այս փոխադրութեան մասին յիշատակութիւն
մը չէ գրուած։

⁶ Պիղոսու Գանձակեցի (Վ. Էմէն, 1865, էջ 94) ժա-
մանակու յառաջ քան զՄիսիթար կը գրէ. «Գրեաց (Սար-
գաւազ Վ.) եւ օրինակ ստորդ Գրոց»։

Ի. Ե գիրք Մովսիսի, Աբարամքն.
Ի. Ելք.
Ի. Ղևնասցոյն.
Ի. Թիւքն.
Ի. Երկրորդ Օրէնքն.
Ի. Եհուա Նաւ.
Ի. Դասուսրբ Իսրայէլի.
Ի. Զատի Մովսրայ.
Ի. Առաջին թագաւորութիւն.
Ի. Երկրորդ յ
Ի. Երրորդ յ
Ի. Զորրորդ յ
Ի. Առաջին ծագողք.
Ի. Երկրորդ յ
Ի. Առաջին Եղբան.
Ի. Երկրորդ յ
Ի. Առաջին Մակարէ.
Ի. Երկրորդ Մակարէ.
Ի. Երրորդ յ
Զորրորդ յ
Զոհեպոս որ է Կայիափայ Բա-
հանայաւեա.

Ենովայ տեխինի,
Լ. Կաակքն նախաճարքն. Ասեմիթի
աղօթքն.

Լ. Տուրիթն ա.
Լ. Զուգիթն ա.
Լ. Եսթերն ա.
Լ. Եղբ Սաղաթիէլ.
Լ. Զորն.
Լ. Երկրորդն.
Լ. Սաղմոն Դաւթի.
Լ. Եւ. Առաջին.
Լ. Եսային.
Լ. Երեմայ.
Լ. Եզեկիէլ.
Լ. Դանիէլ.
Լ. Մաշգորդն.
Լ. Որք Երեմայ ի Բաբելոն.
Լ. Մաճ մարգարէիցն.
Լ. Եհուա Սրբաց.
Լ. Զաւարեցան Հին կտակա-
բանքն.

Նուրբքն.
Լ. Փիրն ի գիրք.
Նախախնամութիւն,
Նախապետացն.
Յեսեանքն, ևն.

Լ. — (Ի.) Հին կտակարան Ա-
ռուածաշունչ սուրբ
մատենին սկեալ ի
Մովսրայ Երկրորդ
Մակարէի.
(Ի.) Տեօն Ենովայ.

Լ. (Ի.) Կաակ Երկրորդն նա-
խապետացն.
(Ի.) Պատմութիւն Ասան-
թայ.

Լ. — (Ի.) Պատմութիւն Տովր-
թայ, ցվերը Առաւա-
ծաշունչ զորք այլ եղա-
նակ դասուսրբութեամբ.

Լ. (Ի.) Փիրնի երկրորդ յ յա-
ղագ նախախնամու-
թեան.
(Ի.) Փիրնի նախապետացն.
(Ի.) Փիրնի Հոսայք, կեանք
վարուց, ևն. ևն.

Լ. Նուսեպք.
Լ. Նէք.
Լ. Ղևնասցոյն.
Լ. Թիւք.
Լ. Երկրորդն օրէնայ.
Լ. Եհուա Նաւայ.
Լ. Դասուսրբ.
Լ. Զատի.
Լ. Առաջին թագաւորութիւն.
Լ. Երկրորդ թագաւորութեանց Երկրորդ.
Լ. Զորրորդ թագաւորութեանց Երրորդ.
Լ. Առաջին թագաւորութեանց յորրորդ.
Լ. Ա. ծագողք.
Լ. Բ.
Լ. Եղբան.
Լ. Բ. Եղբան.
Լ. Ա. Մակարէիցի.
Լ. Բ. Մակարէ.
Լ. Գ. Մակարէ.

Լ. Կաակ Երկրորդն նախապետաց.

Լ. Տուրիթ.
Լ. Զուգիթ.
Լ. Եսթէր.
Լ. Եղբ.
Լ. Երկրորդն մարգարէն.
Լ. Սաղմոն.
Լ. Առաջին.
Լ. Զորք.
Լ. Երեմայ.
Լ. Եզեկիէլ.
Լ. Դանիէլ.
Լ. Մաշգորդն.
Լ. Որք Երեմայ.
Լ. Եզեկիէլ.
Լ. Զոր.
Լ. Դանիէլ.
Լ. Մաշգորդ ի Մաշգորդաց զոր յայլ
գիրք գտի.

Լ. Մաճ մարգարէից.
Լ. Սրբաց, զինի շարաւարդ է «գիրք
զուգն Հրեայն այսգրկէն.
Աղաւայ, Ենովայ ևն.
Փիրնի յաղագ նախախնամու-
թեան բան առաջին . . . եր-
կրորդ ևն. (ինն գիրք).
Բան առաւել կենդանաց. (ի
յուսանցն «Նախապետացն»)
Յաղագ վարուց տեխանին.
«Հոսանցն սակի խաւսե-
ցեալ . . . »
Առաւել օրէնացն այլաբանու-
թիւն:

աւհիւք թուրք է: Ուրեմն պետք է ըսել որ կամ Պե-
տրոսեան առանց թուելու թղթերէ ըստ սովորութեան 13
գրած է, եւ կամ Արիմանեցոյ ընդօրինակեան աղգածը
13 է, աւելցն պատմագրութեան մէջ Հոսա մ'ալ աւելցու-
ցած է ի թերւս զգ. Կորնթացիս՝ անվաւերակար:
1 Այս երեքը Պետրոսեանի ցուցակին մէջ չկան:
Ենովայ տեխին յայտնապէս մոռցուած է, ժամն զի Մայր
ցուցակին մէջ կ'այ. այնքն կարելի է ըսել փոփոխութեան
մար, որ երկուքն մէջ ալ կը պակսին:
2 Այրիմանեցոյ թաւանակագրութեան մէջ այս կար-

գաւ է. յայլ այս կարգը կը տարբերի Պետրոսեանի ցուց-
կին կարգէն: Որովն զի Համաժամութիւնը զիւրանայ, Պե-
տրոսեանի ցուցակին Համաժամ զրիւք թուերը:
3 Սին կարող Պատմանի Հրատարակութեան մէջ
պատուած է այսպէս. «Վասն Երեմայի բարեխոյն, զոր Գա-
րիբ անիմաստ կը դառն: Մեր դրած ընթերցումն ուղիղ
կ'երեւայ, ժամն զի Պետրոսեանի ցուցակին Համաժամ կու
գայ»:
4 Ի տպագրին՝ Հեսեմիցն:

Չանց կ'առնենք յաջորդներն յառաջ բերել: Մտադիր կ'ընենք միայն որ Արքիմանեցւոյ ժամանակագրութեան մէջ փոխին յաջորդող գրքերն ամբողջ՝ կան նշն կարգաւ. այսպէս՝ Դիոնեսիոսի հինգ գրքերը, Դիւսաւոյ եօթը ճառերը, Սեբրիանոսի «Ի մէջ քրիստոսասիրաց», Գրիգորի Ատուածաբանի չորս ճառերն, Բարսեղ երեք եւ աւելի ճառերն, Եւագրեայ երկու գրութիւնքն ամբողջ մասերով, Գաւթի Սահմանքն, Պրոքորի գրութիւնքն, Դիոնեսիոսի քերականութիւնն, Հերմէս՝ իմաստասիրէն կտոր մը, Պրոքորի, Արիստոտէլի գրքերն, մինչեւ գիրք Աշխարհացն, ուր Պետրոսեան վ. կը ծանուցանէ թէ այս տեղերն մաստանդ փտած եւ քայքայած եւ եւ կարելի է տակաւին մասեր ըլլան, ինչպէս արգեամբք ալ կան ըստ ժամանակագրութեան, (էջ 39) սկսեալ «Աբրուծութեանց», մինչեւ «Ճառառաց չայրապետացն հանուց եւ մասնաւորաց: Ահա կատարեցան նորք գիրքն»։ Այս փտած մասանց մէջ պիտի ըլլային նաեւ Յովհ. Մայրապետեցւոյ երեք գրքերն, որոնք ցայսօր ուրիշ տեղ մ'ալ չեն գտնուած:

Ելծիւծանի մաստեղարանին մէջ պահուած այս ձեռագիրն վաղ բաւական մանրամասն տեղեկութիւն ունիք Պետրոսեան վ. էն որ մեր այս համեմատական ցուցակին հետ լիովին կը ստուգէ, որ յիշեալ ձեռագիրն Արքիմանեցւոյ ինքնագիր ձեռագիրն է:

Այս մատենան է ճԺ (120) տետրակ, որ է 1200 թուղթ, մէկ թղաշափ թանձրութեամբ: Դիւթն է թուղթ բամբակեայ, գրութիւնն՝ երկ-իւրեան բոլորգիր: Գործոյն վերջերք նշն մեծութեամբ թուղթ պակսելով՝ վերն եւ երբեմն վարն ուրիշ թուղթ կպցուած է միւս թղթոց մեծութեան հաստարեցնելու համար, եւ այս կպած տեղերու գրութիւնը դժուարքն լինելու է:

Գրչութիւնն ամբողջ մատենին մէջ նշն ձեռքէ չէ, եւ շատ անգամ է ոչ իսկ իւրաքանչիւր էջերու եւ երեսներու վայր, որմէ ինքնին կը հետեւի թէ աշակերտաց գործակցութեամբ գրած է. ասով միայն կարելի է եղած 170 օրան մէջ գրել վերջացնել այսպիսի ստուար մատեն մը: Եւ իրօք այլեւայլ տեղեր ընդօրինակողք իրենց անուր կը նշանակեն. այս-

պէս «Աւատեան ժամակարգութեան» լուսանցքին վայր գրուած է «Վանական վարդպետի օրինակով է»։ Սաղմոսի լուսանցքին վայր կայ «Ջ(Ս)արդիս առ Տէր յիշէ»։ «ԿՏէր Միկիթար վարդապետ յեաշիս է Տէր»։ «Պետեփանտոս սարկաւաք յիշէ ի Տէր»։ Սիրաքէն ետեւ կը գրուի «Աղամայ, Ենովբայ», եւ այլն՝, եւ յետոյ՝ «Եիշեալ է բարի զՏէր Միկիթար վարդապետ գրիչ եւ ստացիչ»։

Գրութեան եղանակին մասին Պետրոսեան վ. հետեւեալ տեղեկութիւնը կու տայ: Կը գրուի՝ ամենիքեան, զամենիքեան եւն: Ունի սղագրութիւններ, նաղիղք մականիւս (ի) չունին, չկայ սողադարձի կանոն, բառերն իրարու կից են: Կը գրուի՝ հօգ(ւ)ով, ընդան(ւ)ո(յ), բար(ւ)ոյն, քա(յ)քա(յ)ել, հա(յ)հո(յ)ել, եւն. ընծա(յ), ոգ(ւ)ո(յ), լել, լիել (լեալ). բայերու ընդեւեւութիւն անցեալն միշտ էլ է (փինկ) — եալ: Էատ ցանցառ եւ անգիտօրէն կը գործածուի օ գիրն. ինչպէս՝ օ(աւ)ելի, սակօ. առօտ, եւն. դարձեալ՝ կորե(ա)ւ, արդ(ե)օք, կենդան(ե)օք, քրիստոն(ե)այք, եւն:

Ամբողջ գործոյն մէջ, շատ մասերու վերջը Տէր Միկիթար պանուն ստեղ կը յիշուի, բայց դժբախտաբար իմէ գլխաւոր յիշատակարան չկայ: Այսպէս՝ «Եիշեա Տէր, զՏէր Միկիթար վարդապետ», «Գթա յիս է Տէր Մի. վ. ն»։ «Ստուած բան, որորմէ բաղմամբ Տէր Մի. վ. ն ողորմէ», «Եիշեա Յիսուս զՏէր Մի. վ. ն որորմէ», «Աւրհնեալ է Աստուած, որ աւրհնէ զՏէր Մի. վ. ձուպորէ» (7) Գրցոյց, «ՁՏէր վ. յիշեա, եւն»։

Ասոցմէ զատ իւր սեպհական գրէն կան քանի որ յիշատակութիւնը: Այսպէս՝ Բ. Գարապիկ «Գ. Ճառ սուրբ Լոգոյն եւ ա. կուտութեան եւ այլ բազում՝ ճառք այլ կան ասացեալ սրբոյս»։ Նշն սրբոյն «Ի ծնունդն փրկին» ճառին վերջը կը յաւելու. «Դաւեթ թմարգման Յարմազիք զճառս զայս յետոյ դարձոյց ի յունէն ի հայ բարբառ ի Դամասկացաց քաղաքն հրամանաւ Համալուսպայ կույապաղատի Կամիլոնէից Տեառն: Եւ եղեցի աւրհնութիւն Տեառն ի վերայ նորա»։ Իսկ Բարադի վեցօրէից լուսանցքին

1 Էատ ցուակն որ Պետրոսեան վ. ցուցակին մէջ այս շատ կարեւոր որ կէտն հարեւոյց կ'առնի այսպէս. «Արք. զինի Լաւրդարէ | զիւր զոր ունին Լոգոյն պարտի են. Ասամայ, Ենովբայ | եւ այլն»։ Յայտնի է որ այս կտորն նշն է Արքիմանեցւոյ ժամանակագրութեան յէջ 33 յիշատակ ցուցակին հետ. եթէ ասոր պէս լոկ ցուցակ է, ծանոթ է արքեպիսկոպոսութեանը, իսկ եթէ այս անվարձ քոջ ընտելք ամբողջ կան մասեմի մէջ, անհամեմատ ան Նշանակութիւն ունին եկեղեցական նշանառութեան համար, անոր համար շատ ցանկալի է որ ստացիչք չյապաղեն զայն օր յառաջ ի լոյս հանել:

1 Ան է Հերմիաս (Hermias) յոյն փիլիսոփայն, որ է վերջ կոյս Բ. դարու ծագած է:

2 Գործերը Մի. Արքիմանեցւոյ Պետրոսեան (էջ 33) խօսքն թէ 170 օրան մէջ գրած է ամբողջ պէս հաստաքանդի, անկարելի համարելով՝ տեսագրութիւն է, կ'ընէ, որ Միկիթար քրդէ Սարկաւաք ստագրաբանից Աստուածաբանաց միջոյն, բոց որ ծան. Կուրքոյն, որ յիշողանին, ինչպէս տեսնուի, համապատէ է (Հմտ. Melanges, անգ. էջ 480, ք. 2.)

վրայ կայ կարեւոր տեղեկութիւն մը՝ «Չ. օրեայ գիրքը երկու թարգմանակ է յաւրինած, վասն որոյ ուրոյն ուրոյն են»:

Ղուկայ աւետարանէն ետքը, որ ըստ կարգի գրութեանս՝ չորրորդ աւետարանին է, կայ օտար գրէն հետեւեալ յիշատակարանն. «Աստուածաբան սուրբ աւետարանիչը Ղուկաս, քոյնի սուրբ եւ արժանաւոր աղօթիքք բարեխաւս լեր առ Քրիստոս վասն բազմամեղ վարագեցի ԅօվաննէս բանի ինքորդի, կապողի եւ կազմողի այս սուրբ մատենին. ԹՎ. ՌԴԳ (=1604) ի սուրբ ուխտս Այրի վանք, ընդ Տովանեալ գերեցեալէն սուրբ Աստուածածնի տաճարիս եւ այլ բազմահաւաք սրբոցս. եւ զի յայսմ ամի եկն կարմիր գլուխն, Շահաբազն ի վերայ Երեւանայ բերդին, եւ էառ զնա բազում ջանիւ: Այս յիշատակարանին թուղթն օտար է բուն ձեռագրին թղթէն. այս տեղոյ թուղթն պատուած հանած է, եւ այս նոր թուղթը փակցուցած է կազմողն եւ յիշատակին ԅօվաննէս Վարագեցի: Այս թղթոյն վրայ քնացած դատարկ միջոցը կարեւոր տեղեկութեամբք լցած է ուրիշ տգետ գրիչ մը. այսինքն՝ «ԹՎին ՌՃԻ (167(9)1) եւ արդայեղ կ'ը անուն իմ Սիմոն: «ԹՎին ՌՃԻ (= 1691) որ եղեւ Դաւիթ վարդապետ Տոգեւոր տերին(իմ), յետ այնորիկ այն ամին մեռաւ Եղեաղար կաթողիկոսն, եւ դարձեալ աշակերտ նորա եղեւ կաթողիկոս Ղահապետ անուն: «ԹՎին ՌՃԻ ամին, այլ եւ եղեւ յ(Տաշտու)մն բարոք ի մէջ կաթողա-(ի)կոսի եւ սուրբ Գեղարզայ առ(աջ)նորդ Դաւիթ Վ.ին: Ես տէր Սիմոն գրեցի: «Թ. ՌՃԻԱ, (յ)որքմ եւն մարինն Նրեւանայ երկրին. փառք Աստուծոյ քնա ոչ եղեւ:»

Այս ժողովածոյն գրութեան ժամանակն եւ այլ մանրամասնութիւնք վերոյիշեալ պատուած հանուած թղթոյն վրայ անշուշտ նշանակուած էր. բայց այժմու եղծեալ ձեռագրոյն վրայ կարելի է այս ժամանակը գտնել, ուստի կը մնայ ուրիշ կողմէն ստուգել:

Արդհետեւ Մխ. Այրիվանցի իւր ժամանակագրական Պատմութեան մէջ կը յիշատակէ այս իւր ընտրութեամբ ժողովածոյն, պէտք է վերջնայոց գրութեան ժամանակն վերջնասահման դնել՝ Պատմութեան տարինն տարինն յայտնայ այս եւս ստուգուած չէ ցայժմ: Պրոսէ¹, ըստ Դարիերէ², կը համարի 1297 ին գրուած այս Պատ-

մութիւնն: Թէ Պրոսէ ինչ պատճառներ ունի առ այս, ինչ ծանօթ է, բայց կ'երեւայ որ յամենայն դէպս Պատմութեան գրութեան տարին պէտք է դնել 1289—90: Վասն զի Մխիթար 1289է անգին դրեւ բան չի յիշատակեր իւր պատմութեան մէջ՝ Այսպէս (էջ 20) կը յիշէ «Լեւոն ԺԷ. (1270—1289) Հեթում, ԺԵ., (1289—1305) Երկոյս հրապարակ: Այսոց կաթողիկոսաց ցուցակը կը վերջանայ այսպէս. «Տէր Կոստանդին (1287—1289) եօթնամեկնորդ կաթողիկոս նստի ի 21Ը թուին. իսկ ի 21Թ թուին Տէր Ստեփան՝ Ե. ամ. (1290—1292) առ սոփա: Մարցին էառ զՀռովմայն եւ զա գերի տարաւ: Տէր Գրիգոր Անաւարդեցին (1292—1306) նստաւ ի 21Ը (= 1289) թուին, Վրաց թագաւորներու ցուցակը կը վերջանայ այսպէս. «Դեմետրէ (1272—1289) պանեալ: — ՀԹ. իշխանը եւ թագաւորը: Գ. (Դ)աւիթ, (1292—1301) Վախթանգ, (1301—1307): Միւս ցուցակներու անուանց վերջինը չէ դրած, վասն զի անանօթ ին իրեն, ինչպէս շատ տեղ կը յիշեցընէ՝ «զայսպիս գահ», եւ այն: Նշեն ժամանակագրական Պատմութիւնը կը վերջանայ այսպէս. «21Ը. (=1289.) Մեռաւ ... Լեւոն եւ նստաւ Հեթում: Եղեւ սաստիկ հացաթանգութիւն մարդոյ եւ անասնոյ, որով ետեւ կը դուրս վերջաբան: Արդ այս ցուցակներու մէջ անմիջապէս մեր մտադրութիւնը կը գրաւէ 1289 (=1290) թիւն, որով կը վերջանան միւսեւ գրութեան ժամանակ յառաջ բերուած ցանկերն: Միայն այս ժամանակի չեն յարմարիր 1. Հեթումի քով դրուած «ԺԵ., տարին, որ է բսել՝ 15 տարի իշխեց: Հետեւեալբար մինչեւ 1305 ծանօթ է իրեն: 2. Թէեւ հայ կաթողիկոսաց շարքին վերջն Գր. Անաւարդեցոյն 1289ին նստիլը միայն կը յիշուի, սակայն անկէ յառաջ կը դուրս Ստեփանոս (1290—1892) կաթողիկոս: Եւ 3. Վրաց թագաւորաց շարքին վերջը մինչեւ 1307 իշխող թագաւոր մը կը յիշուի: Արդ եթէ ուղեկը բսել որ Պատմութիւնս մինչեւ 1307 գրուած է, չենք կրնար մեկնել՝ թէ ինչո՞ւ պատմական մասն՝ որ ամենէն ետքը գրուած է, 1289ին կը զարդի. ինչո՞ւ «Դեմետրէ սպանեալն, անմիջապէս կը կցէ «ՀԹ. իշխանը եւ թագաւորը», ինչպէս կ'ընէ ուրիշ ամէն ցու-

Եւ Պատմականի հրատարակած հայ բնագրէն, ուրիշ բան մը կարելի չեղաւ ձեռք բերել:

¹ Հ. Մելան՝ Վ. (Այսպատ էջ 851) կը յիշէ թէ «Յետոյ յաւելեալ է իրեն կամ այլ որ, երկուս եւս յաւելուց կաթողիկոսութեւն: Նշանակաւ վերին ամ 22Ը (1326—7), Սակայն եւ Պատմականի ընտրութեան հրատարակութեան մէջ այսպիսի յաւելում մը չեմ գտներ:

¹ Histoire Chronique եւ այն էջ Գ.:

² Mélanges, էջ 176: Գոթախաղար քաղ ի Գաբրիէրի գրութիւնէն, Պրոսէի Mélanges asiatiques մէջ գրածներէն:

